

Γ. Κουζέλης

Η δυσκολία της αρχής και η αυθεντία του κειμένου

Ένας κοινός τόπος δεν είναι πάντα ένας εύκολος τόπος. Ο κοινός τόπος της φιλοσοφικής παράδοσης που ονομάζουμε *προπαιδευτική* αφορά τη δυσκολία της εκκίνησης.¹ Στον εντοπισμό αυτής της δυσκολίας τα συμπεράσματα της προπαιδευτικής συμπίπτουν με εκείνα των πιο πρόσφατων αναζητήσεων της διδακτικής, αλλά και με την άμεση εμπειρία οποιουδήποτε ετοιμάζεται να γράψει ένα κείμενο ή μια ομιλία. Το κοινότοπο και συνάμα συχνά βασανιστικό ερώτημα «πώς να αρχίσω» δεν είναι τόσο αφελές όσο συχνά νομίζουμε.

Αν μεν πρόκειται για μια προεργασία, για το πρώτο βούτηγμα στα παγωμένα νερά της γραφής, η απάντηση είναι (για τους «απέξω» τουλάχιστον) απλή, καθώς κάνει τη δυσκολία αρετή: με οποιοδήποτε τρόπο, από οποιοδήποτε σημείο, φτάνει να αρχίσεις – η αρχή είναι το ήμισυ του παντός! Η συμβουλή είναι εύκολη γιατί ο πεπειραμένος σύμβουλος ξέρει καλά πως η αρχή θα ανατραπεί, το αρχικό κείμενο θα διορθωθεί, θα αναδιαρθρωθεί, θα ξαναγραφεί. Αρκεί να αρχίσει κανείς να γράφει κι ας είναι και να αντιγράφει (αποσπάσματα, σημειώσεις)· το γράψιμο θα ξαναφέρει το συγγραφέα στο διάβασμα, στην ανάγκη για πρόσθετη ανάγνωση, στη συμπλήρωση και την αλλαγή του κειμένου. Η αρχή της γραφής δεν είναι –κατά κανόνα– η αρχή του κειμένου.

Λέμε συχνά, ή μας λένε οι κριτικοί, ότι ένα «μεγάλο» μυθιστόρημα φαίνεται από την πρώτη του φράση – αν και συχνά χρειάζεται να τελειώσουμε την ανάγνωσή του για να συνειδητοποιήσουμε το μεγαλείο της αρχής του. Τα πράγματα δεν είναι όμως πολύ διαφορετικά και στην επιστήμη. Μελέτες ολόκληρες έχουν γραφεί για την πρώτη πρόταση του *Κεφαλαίου*. Η αρχή της παρουσίασης, της ανάπτυξης των ιδεών και εννοιών ενός φιλοσοφικού ή επιστημονικού έργου δεν είναι και δεν μπορεί να είναι τυχαία, θέτει κρίσιμα ερωτήματα και απαιτήσεις, καθώς συνοψίζει καίριες μεθοδολογικές επιλογές και προϋποθέτει την ολοκλήρωση της θεωρητικής κατασκευής. Η αρχή είναι δύσκολη!

¹. Για την «προπαιδευτική» και το πρόβλημα της αρχής βλ. το κείμενό μου «Πώς κανείς (δεν) κάνει θεωρία;» στον παρόντα τόμο.

Τι γίνεται όμως στην, λιγότερο απαιτητική, περίπτωση μιας ομιλίας, μιας διάλεξης, ή ακόμα και σε εκείνη μιας συζήτησης; Η μετατόπιση από το πεδίο του γραπτού σε εκείνο του προφορικού λόγου δεν είναι βέβαια άμοιρη επιπτώσεων – η διαφορά τους αποτελεί άλλωστε ένα κεντρικό σημείο των σκέψεων που παρουσιάζονται εδώ. Ας εκληφθεί όμως ως ελιγμός που θα επιτρέψει μια ευκολότερη πρόσβαση στο θέμα. Κι αυτό γιατί από τη σκοπιά της παρούσας θεματικής το κείμενο χαρακτηρίζεται, σε σχέση με την ομιλία, από μια έλλειψη, στην οποία θα επανέλθουμε παρακάτω και την οποία μπορούμε προσωρινά να εντοπίσουμε ως την παγίωσή του. Στον πληρέστερο, προφορικό λόγο μπορούμε λοιπόν να δούμε καθαρότερα τι μπορεί να σημαίνει το πρόβλημα της αρχής. Άλλωστε οι περιπτώσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω δεν αποκλείουν τη χρήση γραπτού κειμένου (ενώ θα είχε ενδιαφέρον να ξανασκεφτούμε πότε αποτελεί έπαινο και πότε μομφή ότι κάποιος μιλάει σαν να διαβάζει), τουλάχιστον μέχρι την κρίσιμη στιγμή της ανταπόκρισης του ακροατή ή του συνομιλητή.

Σε τι συνίσταται η επιδέξια εισαγωγή ενός θέματος, η ικανότητα του ομιλητή να «κερδίσει» το ακροατήριό του, αν δεν ανάγεται σε μια ρητορική δεινότητα που παρασύρει και αναστέλλει την ικανότητα των άλλων να κρίνουν και επομένως να παρακολουθήσουν τα επιχειρήματα; Όσο «λιγότερο απαιτητική» κι αν είναι η περίπτωση μιας ομιλίας, μόλις εξετάσουμε από κοντύτερα τι συνιστά μια επιτυχημένη αρχή, θα ξανασυναντήσουμε αρετές που βρίσκουμε και στα κείμενα, μόνο που εδώ μας είναι ευκολότερο να τις προσδιορίσουμε καθώς η παρουσία τους ελέγχεται πιο εύκολα: δεν χρειάζεται (και κατά κανόνα δεν γίνεται) να περιμένουμε να ολοκληρώσει ο ομιλητής για να ξαναγυρίσουμε στην αρχή, δεν χρειάζεται (και κατά κανόνα δεν γίνεται) να συλλάβουμε τη μεθοδό του για να αντιληφθούμε την αφετηρία των σκέψεών που μας παρουσιάζει, δεν μπορούμε (κατά κανόνα) να επανέλθουμε στην ομιλία σε καταλληλότερη στιγμή ή αφού ανατρέξουμε σε κάποιες προϋποθέσεις παρακολούθησής της.

Μπορούμε έτσι ευκολότερα να διαπιστώσουμε πως η επιτυχής αρχή μοιάζει να πληροί μια παράδοξη συνθήκη: να συνδυάζει με ιδιαίτερο τρόπο το γνωστό με το άγνωστο, το οικείο με το αναπάντεχο – στοιχεία που συγκροτούν το ενδιαφέρον. Η αρχή πρέπει «απλώς» να ενδιαφέρει, αρκεί να μη συρρικνώσουμε το

ενδιαφέρον στην τετριμμένη του έννοια. Για να προσδιορίσουμε καλύτερα το περιεχόμενο αυτής της φαινομενικά απλής επιταγής αξίζει να ανατρέξουμε σε εκείνα τα πεδία της ομιλίας και της συζήτησης για τα οποίες διαθέτουμε πιο αυστηρούς κανόνες και πιο εκτεταμένους προβληματισμούς. Κάτι τέτοιο ισχύει για τις επιστημονικές κοινότητες και τους όρους του διαλόγου και της ανάπτυξης νέων ιδεών που τις διέπουν. Οι όροι όμως αυτοί αφενός αφορούν στην ουσία και πάλι γραπτά κείμενα και αφετέρου εξαρτώνται από το ειδικό ενδιαφέρον της συγκεκριμένης κοινότητας. Επειδή ακριβώς το τι είναι γνωστό και τι άγνωστο, τι οικείο και τι αναπάντεχο εξαρτάται από το ακροατήριο και τους συνομιλητές, το προσφορότερο αρχικά προς εξέταση πεδίο είναι εκείνο στο οποίο ο λόγος απευθύνεται σε λιγότερο ειδικευμένο κοινό, αλλά ακολουθεί επεξεργασμένους (αν και όχι μονοσήμαντα προσδιορίσιμους ή κοινώς αποδεκτούς) κανόνες, το πεδίο της διαλεκτικής.

Ξαναγυρίζουμε έτσι στο σημείο από το οποίο ξεκινήσαμε, καθώς η προπαιδευτική, ως εισαγωγή στην εύρεση, το χειρισμό και τον έλεγχο επιχειρημάτων και μάλιστα ακριβώς επειδή θέτει το πρόβλημα της γραφής και ανάγνωσης ως ενιαίο,² «αναφέρεται σε ένα εγχείρημα άμεσα συνδεδεμένο με την αριστοτελική παράδοση, με την πρακτική την οποία έπερεπε να κατέχουν οι σπουδαστές της Ακαδημίας, τη διαλεκτική».³

Ο Αριστοτέλης μας δίνει συγκεκριμένες κατευθύνσεις για την πορεία της επιχειρηματολογίας, που μπορούν, για τις ανάγκες των πιο σύνθετων καταστάσεων, αφοριστικά να συνοψιστούν στην «οδηγία»: «Ο κοινός νους της διαλεκτικής είναι το να ακολουθείς τον κοινό νου».⁴

Αν δεχτούμε αυτή την «οδηγία» ως αφοπλιστική απάντηση μιας μεγάλης «αυθεντίας» στο ερώτημα περί της αφετηρίας της επιχειρηματολογίας, είμαστε αναγκασμένοι να εξετάσουμε πιο προσεκτικά τι αντιπροσωπεύει ο κοινός νους στις συνθήκες και τα συμφαρζόμενα που μας ενδιαφέρουν – θεωρώντας δηλαδή

². Βλ. τις *Εισαγωγικές σημειώσεις* στον παρόντα τόμο.

³. Βλ. Η. Zander «Τι κάνει η φιλοσοφία στην προπαιδευτική;», *Πρακτικά του Εργαστηρίου για την Προπαιδευτική*, Ρόδος 1989.

⁴. Παντελής Μπασάκος, *Επιχείρημα και κρίση*, Αθήνα 1999: Νήσος, σ. 79.

δεδομένο τόσο ότι αναφερόμαστε σε σύγχρονες κοινωνικές συνθήκες όσο και ότι στόχος της επιχειρηματολογίας μας είναι να δώσουμε σ' αυτούς που μας παρακολουθούν τη δυνατότητα να κατανοήσουν (ή και απλούστερα να παρακολουθήσουν). Το πλαίσιο στο οποίο θα θέσουμε την εξέταση αυτή είναι επομένως εκείνο μιας προς οικοδόμηση θεωρίας της μόρφωσης, που συνδυάζει τη διδακτική πρόθεση της προπαιδευτικής (ως στόχος η κατανόηση μάλλον συγκεκριμενοποιεί και διευρύνει παρά περιορίζει το παραδοσιακό περιεχόμενο της διδασκαλίας) με την επιστημολογική και κοινωνιολογική κριτική των γνωστικών διαδικασιών.

Σ' ένα τέτοιο πλαίσιο η διαλεκτική «οδηγία», ότι τουλάχιστον στην αρχή η επιχειρηματολογία πρέπει να παρακολουθεί τον κοινό νου, πρέπει να αξιολογηθεί ως συνυπολογισμός ενός αναγκαίου εμποδίου. Δεν πρόκειται για ένα τυχαίο και δευτερεύον πρόβλημα, για έναν συμβιβασμό της μεθοδικής ανάπτυξης των επιχειρημάτων μπροστά στις συγκυριακές απαιτήσεις του κοινού που προσπαθεί να πείσει. Η πορεία της μόρφωσης εξαρτάται από την αναγνώριση και άρση συστηματικών και αναγκαίων εμποδίων: χωρίς εμπόδια δεν υπάρχει νέα γνώση. Μόνο που τα εμπόδια δεν τα επιλέγει, δεν τα ελέγχει, δεν τα θέτει απλώς για να τα άρει. Χαρακτηρίζουν το πεδίο εφαρμογής της μορφωτικής διαδικασίας, το ίδιο της το υλικό. Την περιορίζουν, την ανατρέπουν, την αναιρούν, αλλά χωρίς αυτά δεν θα μπορούσε καν να ξεκινήσει.

Η κρισιμότητα και αναγκαιότητα των εμποδίων δεν εμφανίζεται πουθενά με τόσο έντονο τρόπο όσο στην περίπτωση του κοινού νου. Πράγματι, χωρίς το αναγκαίο εμπόδιο του κοινού νου η επιχειρηματολογία δεν θα είχε καν κοινό. Οποιοσδήποτε θέλει να εισηγηθεί κάτι νέο, νέο τουλάχιστον γι αυτούς στους οποίους απευθύνεται, να θέσει ένα πρόβλημα, να εξηγήσει κάτι, βρίσκεται κατ' ανάγκη στην παράδοξη θέση να πρέπει να χειριστεί τη διαφορά: τη διαφορά και την απόσταση μεταξύ του νέου και του προϋπάρχοντος, του εκ των προτέρων κοινού. Ένα οποιοδήποτε πρόβλημα δεν μπορεί παρά να τεθεί αρχικά ως κάτι άγνωστο στην περιοχή και με τους όρους του γνωστού, ειδάλως δεν γίνεται καν κατανοητό ως πρόβλημα. Εξού και η παράδοξη συνθήκη της επιτυχημένης αρχής, ο ιδιαίτερος συνδυασμός του γνωστού με το άγνωστο, του οικείου με το αναπάντεχο.

Ως τι θα πρέπει όμως να αντιληφθούμε το εμπόδιο «κοινός νους» στο πλαίσιο εξέτασης που επιλέξαμε; Ο κοινός νους συγκροτείται στην καθημερινή πρακτική, μορφώνεται και διαμορφώνεται σε συνάρτηση με τον κόσμο της ζωής, στον οποίο εφαρμόζεται και από τον οποίο επιβεβαιώνεται. Ο κόσμος αυτός, που περιβάλλει τα άτομα-υποκείμενα της νεωτερικότητας ως δεύτερη φύση, είναι εξαρχής κατασκευασμένος στα μέτρα του κοινού νου· η αμοιβαία επιβεβαίωση είναι προεξασφαλισμένη.⁵ Αν ήδη για τη «φυσική» φύση ο Καντ μας προειδοποιεί ότι εμείς θέσαμε στο εσωτερικό της την κανονικότητα που μετά της αναγνωρίζουμε, αν η νεώτερη επιστημολογία μάς επισημαίνει συστηματικά το βαθμό στον οποίο αυτή η φύση έχει κατασκευαστεί από μας, κι αν η σύγχρονη έρευνα για τη γένεση των νοητικών σχημάτων και δομών μάς επιστά την προσοχή στον πρακτικό χαρακτήρα της νοητικής ιδιοποίησης του κόσμου, είναι φανερό σε πόσο μεγαλύτερο βαθμό ισχύει το ίδιο για την «τεχνητή» φύση, για τον κατασκευασμένο κόσμο της κοινωνικής μας καθημερινότητας, τον κόσμο που επισφραγίζει και εγγυάται την κοινότητα του κοινού μας, πρακτικού, νου.⁶

Το πρωταρχικό χαρακτηριστικό του κόσμου αυτού είναι, σύμφωνα με τη νεώτερη έρευνα της κοινωνιολογίας της γνώσης⁷, το ομόλογο των κατασκευών που τον απαρτίζουν. Τα επιμέρους πεδία του οικοδομούνται στη βάση κοινών αξόνων, κοινών αρχών, μιας κοινής λογικής.⁸ Αυτό του επιτρέπει να συγκροτείται και να

⁵. Μια κοινωνιολογική προσέγγιση αυτού του βασικού θέματος της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού* των Αντόρνο και Χόρκχάιμερ (Αθήνα, 1996: Νήσος) βρίσκουμε για παράδειγμα στον Pierre Bourdieu, *Die feinen Unterschiede*, Φραγκφούρτη 1984: Suhrkamp, σ. 362 κ.ε.

⁶. Για τη θεματική αυτή βλ. Γεράσιμος Κουζέλης, «Η "προς συμμόρφωσιν" γνώση. Ο τόπος της πειθαρχίας στις θεωρίες της κοινωνίας», στο Ι. Σολομών και Γ. Κουζέλης (επιμ.) *Πειθαρχία και γνώση*, Αθήνα 1994: ΕΜΕΑ (Τοπικά α').

⁷. Βλ. για παράδειγμα Bourdieu, *ό.π.*, σ. 371 και 733.

⁸. Στη φαινομενολογική παράδοση της κοινωνιολογίας της γνώσης οι άξονες αυτοί είναι οι ίδιοι που στον Καντ συνιστούν τα απριόρι του χρόνου, του χώρου και της αιτιότητας, ενώ στον Μπουρντιέ η καθοριστική αρχή στην οποία στηρίζεται η ομολογία είναι η διπολικότητα, τα ζεύγη αντιθέτων που οικοδομούνται κατ' αναλογία της αντίθεση των ταξικών θέσεων. Στο *Das symbolische Mehrprodukt. Entwurf einer Rekonstruktion der*

αυτοπαρουσιάζεται ως ομοιογενής και συμπαγής, να αναπαράγει δηλαδή έναν λόγο (δια του οποίου τον βιώνουν τα άτομα-υποκείμενά του) που συστηματικά αποκρύπτει τις διαφορές και αντιφάσεις των πεδίων αναφοράς του.

Η σημασία της απόκρυψης των διαφορών δεν περιορίζεται στις ιδεολογικές της επιπτώσεις. Κάθε εμπόδιο στην άμεση αναγνώριση των αντιφάσεων του κοινωνικού κόσμου αποτελεί βεβαίως κρίσιμη συνεισφορά στην εξουδετέρωση του κριτικού δυναμικού που θα μπορούσε να προκύψει από τη θεματοποίησή τους και ακόμη κρισιμότερη στην εξασφάλιση των όρων λειτουργίας των ατόμων ως υποκειμένων στον κόσμο τους – όρων που συγκροτούν το κατεξοχήν αντικείμενο των ιδεολογικών σχέσεων της νεωτερικότητας. Επιτρέποντας όμως την παρουσίαση αυτού του κόσμου ως ομοιογενούς, το ομόλογο των κατασκευών δεν εξασφαλίζει μόνο τη δράση υποκειμένων που διατηρούν (με λίγες σχετικά δυσκολίες) την ταυτότητά τους και επιβεβαιώνουν την υποκειμενικότητά τους και την κοσμοαντίληψή τους σε διαφορετικά πεδία ζωής, αλλά συμβάλλει και καθοριστικά στην εξοικονόμηση δυνάμεων: δίνει δηλαδή τη δυνατότητα στους δρώντες να προσανατολίζονται μέσα σε μια όλο και πιο περίπλοκα οργανωμένη (κοινωνική και φυσική) πραγματικότητα βάσει γενικεύσεων, να μεταφέρουν την κεκτημένη γνώση τους από το ένα πεδίο στο άλλο. Κατ' αυτό τον τρόπο μειώνεται εντέλει το κόστος των ίδιων των κατασκευών που συγκροτούν τον κόσμο της ζωής: εφόσον πάνω τους προβάλλονται ιδιότητες που ισχύουν «εκ μεταφοράς» και βάσει των συμβολικών γενικεύσεων με τις οποίες λειτουργούν στην καθημερινότητα οι δρώντες, οι ιδιότητες αυτές δεν είναι απαραίτητο να εξασφαλίζονται (ως παράδειγμα θα αρκούσε η πολυσυζητημένη αναγνώριση της νομιμότητας θεσμών που αυτοπροσδιορίζονται ως κλάδοι του κοινωνικού κράτους και η αντίστοιχη αυθεντία τους).

Κρίσιμη προϋπόθεση παραμένει η δυνατότητα του καθημερινού και πρακτικού λόγου να εμφανίζει πειστικά τα μεμονωμένα και,

Autoritätsthematik der Kritischen Theorie (Φραγκφούρτη 1985: Διδακτ. διατρ.) προσπάθησα να δείξω πως αυτοί και άλλοι αντίστοιχοι προσδιορισμοί της βάσης της ομολογίας είναι συμβιβάσιμοι μεταξύ τους, καθώς ανάγονται στα χαρακτηριστικά συγκρότησης της σχέσης υποκειμένου-αντικειμένου που ορίζει το νεωτερικό λόγο της καθημερινής πρακτικής και τον «κόσμο» της.

τουλάχιστον εν μέρει, αντιφατικά πεδία ως τμήματα ενός πλασματικά «ενιαίου» κόσμου. Αυτή είναι η αναγκαιότητα που εγκαθιστά στο λόγο αυτό ένα «ατελείωτο παιχνίδι αναλογιών που η μία παραπέμπει στην άλλη», «πρακτικών μεταφορών»⁹, και άρρητων, αθεμελίωτων μεταβάσεων. Σ' αυτό το συνεχές παιχνίδι άδηλων μεταθέσεων και γενικεύσεων διαμορφώνεται και ασκείται ο κοινός νους.

Από την ειδική σκοπιά της μορφωτικής πρόθεσης η εξοικείωση με το παιχνίδι αυτό, η αυτόματη και εκτός κριτικού ελέγχου οικειοποίησή του ως μηχανισμού αναγνώρισης της πραγματικότητας συνιστά τη βάση των συστηματικών προ-καταλήψεων του κοινού νου. Για το σύνολο των αντικειμένων και καταστάσεων του κόσμου της ζωής ο κοινός νους διαθέτει, κατασκευάζει δηλαδή βάσει αναλογιών, «πρώτα» σχήματα ερμηνείας. Εξαίρεση, μάλλον ανεκδοτολογικού ενδιαφέροντος, θα μπορούσαν να αποτελέσουν πεδία πλήρως άγνωστα και απολύτως δυσανάλογα προς οτιδήποτε οικείο. Κατά τα άλλα οι προκαταλήψεις του κοινού νου εκτείνονται σε όλο το εύρος του περιβάλλοντος κόσμου.

Ο προ-κατειλημμένος κοινός νους είναι επομένως με εμφαντική έννοια αναγκαίο εμπόδιο, καθώς αποτελεί όρο κάθε αρχικής συν-εννόησης. Η επιχειρηματολογία που, επιδιώκοντας την ανατροπή του ή τη θεμελίωση νέων ερμηνειών, τον αγνοεί ενισχύει την αναπαραγωγή του και κυρίως παραμένει αμέτοχη και επομένως αυτοαναιρείται. Η εναρκτήρια συμπόρευση με τον κοινό νου αποτελεί υπ' αυτή την έννοια προϋπόθεση για την κινητοποίηση του ενδιαφέροντος, για τη συμμετοχή, για την παραγωγή του προβλήματος.

Στο πλαίσιο όμως που θέσαμε την παρούσα προβληματική η αναγκαιότητα του εμποδίου «κοινός νους» δεν εξαντλείται εδώ. Κι αυτό γιατί η μορφωτική διαδικασία δεν συντελείται ακαριαία και δεν ανάγεται σε μια μοναδική κατασκευή. Η ανάγκη συμπόρευσης επανέρχεται τακτικά, δεν περιορίζεται στη στιγμή της έναρξης, έστω και αν αυτή είναι ιδιαίτερα βεβαρυσμένη.

Ιδιαίτερα βεβαρυσμένη είναι η στιγμή της έναρξης κυρίως εξαιτίας των απαιτήσεων της παραγωγής του προβλήματος. Στη μορφωτική διαδικασία αυτό επιβάλλει τη δημιουργία ερωτήματος,

⁹. Bourdieu, *ό.π.*, σ. 88.

αναγνωρισμένης άγνοιας και επομένως τοπικής τουλάχιστον άρσης της ισχύος της προκατάληψης. Η καθοριστικότερη κίνηση στην κατεύθυνση αυτή είναι εκείνη που ανασύρει την προκατάληψη από το πεδίο του αυτοματισμού και του άδηλου, τη φέρνει στην επιφάνεια, την κάνει θέμα. Η καρτεσιανή αμφιβολία δίνει μια εικόνα της κίνησης αυτής: «Το βάρος της προκατάληψης συνίσταται στο ότι, μέσα και χάρη στην τυφλότητά της, είναι ήδη παρούσα, πριν από το κριτικό ενέργημα της θεμελίωσης, κατά τρόπο που να μην επιτρέπει την αμφισβήτησή της· η προκατάληψη δεν είναι αληθής, αλλά ισχύουσα ως αμάχητη. Το αντιστάθμισμα που παράγει η αμφιβολία χρειάζεται προκειμένου η προκατάληψη να φανεί απλή ορίνιο, να καταστεί δηλαδή μαχητή.»¹⁰

Με όρους διδακτικής, αυτό που προτείνεται εδώ δεν διαφέρει από μια τακτική του αιφνιδιασμού που επιδιώκει να αποσταθεροποιήσει την προκατάληψη με το να την φέρει στην επιφάνεια – και η παράδοση της προπαιδευτικής έχει δείξει πως συχνά για το σκοπό αυτό είναι χρήσιμες οι τεχνικές εκμετάλλευσης των παραδόξων. Το στοιχείο του αιφνιδιασμού υπηρετεί την ανάγκη να ανατραπεί αυτό που είναι αναμενόμενο με τη λογική των γενικευμένων «εικόνων, αναλογιών και μεταφορών»¹¹ που διέπει τις βιωματικές παραστάσεις και τις καθημερινές ερμηνείες του γύρω μας κόσμου, αυτό που υπαγορεύει η προκατάληψη του κοινού νου και που πριν από τον αιφνιδιασμό δεν συνειδητοποιούμε την ύπαρξή του.

Αφεαυτής η αποσταθεροποίηση της προκατάληψης δεν σημαίνει αυτόματη αντικατάστασή της με οποιαδήποτε, οπωσδήποτε οριζόμενη αλήθεια. Το ζητούμενο είναι η παραγωγή και οροθέτηση ενός διακριτού πεδίου αναφοράς στο οποίο η προκατάληψη παύει να ισχύει – κι αυτός δεν είναι μικρός στόχος. Αυτό που καλούμαστε να αναγνωρίσουμε είναι ότι στο συγκεκριμένο πεδίο η έτοιμη απάντησή μας δεν «δουλεύει» –όσο κι αν «δουλεύει» σε άλλα ανάλογα– και ότι συνεπώς δεν γνωρίζουμε την απάντηση, μας τίθεται δηλαδή ένα ανοικτό ερώτημα. Η αναγνώριση του συγκεκριμένου πεδίου ως διαφορετικού απ' ό,τι νομίζαμε, συνιστά επομένως την κρίσιμη συνθήκη για την ύπαρξη ερωτήματος.

¹⁰. Μπασάκος, *ό.π.*, σ. 26.

¹¹. Gaston Bachelard, «Η μόρφωση του επιστημονικού πνεύματος», στο Γ. Κουζέλης (επιμ.), *Επιστημολογία*. Κείμενα, Αθήνα 1993: Νήσος, σ. 363.

Για να εκπληρώσει αυτή τη συνθήκη η προπαιδευτική καλείται να αναιρέσει πρωτίστως την επίφαση ταυτότητας και ολοκλήρωσης που χαρακτηρίζει τις προκαταλήψεις του κοινού νου, να αναδείξει τις άδηλες μεταθέσεις στις οποίες προβαίνει. Και προϋπόθεση για τον έλεγχο των αποκρυπτόμενων μεταθέσεων είναι η αλλαγή του τόπου ή ακριβέστερα η δημιουργία ενός νέου τόπου που να είναι αναγνωρίσιμος ως διαφορετικός.

Ας θυμηθούμε τη συνήθη διαδρομή μιας τέτοιας προετοιμασίας στην επιστημονική επιχειρηματολογία. «Αυτά είναι τα δεδομένα» θα μας έλεγε ο επιστήμονας, «έτσι τα αναλύουμε και ιδού το αδιέξοδο στο οποίο οδηγούμαστε. Θα πρέπει λοιπόν να αρχίσουμε από την αρχή κοιτάζοντας τα δεδομένα μας διαφορετικά· και γι αυτό θα πρέπει να εισαγάγουμε μια μέχρι στιγμής άορατη αλλά κρίσιμη διάκριση. Να που η διάκριση αυτή μας επιτρέπει να συνθέσουμε μια νέα πορεία. Στην πορεία αυτή το αντικείμενο που μας φαινόταν γνωστό εμφανίζεται τελείως διαφορετικό, σαν να θεμελιώνεται εκ νέου.»

Αν και καρικατούρα, η περιγραφή αυτή μας επιτρέπει να θυμηθούμε ένα βασικό γνώρισμα μιας τέτοιας διαδρομής: η πορεία της παρουσίασης-ανάπτυξης των εννοιών της επιστήμης συνυπολογίζει, πλάι στην καθαυτό θεμελίωση των προτάσεών της, το διδακτικό πρόταγμα που εξασφαλίζει τη δυνατότητα του αποδέκτη (ακροατή ή αναγνώστη) να παρακολουθήσει. Και βεβαίως για να παρακολουθήσει θα πρέπει να μπορεί να διακρίνει το προς επίλυση πρόβλημα και το μη κοινότοπο καθεστώς του: τον διαφορετικό τόπο ως διαφορετικό. Η διδακτική διάσταση της θεωρητικής ανάπτυξης επιβάλλει στον επιστήμονα το στοιχείο του πλεονασμού που χαρακτηρίζει και τον διδακτικό, από τον οποίο ξεκινήσαμε: είναι αναγκασμένος να χρησιμοποιήσει περισσότερα λόγια απ' όσα θα απαιτούσε η απόδειξη, για να μπορούν να τον παρακολουθήσουν.¹²

Περνώντας από το χώρο της επιστήμης και πάλι σ' εκείνον της διδασκαλίας της, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι έχουμε να κάνουμε με έναν διπλασιασμό του πλεονασμού. Γιατί η διδασκαλία, όσο κι αν συχνά τείνει να συμπέσει με την παρουσίαση-ανάπτυξη, δεν είναι δυνατόν να αναχθεί σ' εκείνη.¹³

¹². Βλ. Μπασάκος, *ό.π.*, σ. 87.

¹³. H. Zander, E. Beneke, R. Brähler, G. Hansen, M. Stöppler, *Lehre und Lehrevaluierung*, Φραγκφούρτη 1996: J.W.Goethe Universität, σ.18.

Σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό συμπεριλαμβάνει πάντα αυτό που αποκαλείται «παιδαγωγική σχέση», μια σχέση στην οποία ο ρόλος της διαλεκτικής είναι ενισχυμένος.

Το πόσο καθοριστικός είναι αυτός ο συνυφασμένος με την «παιδαγωγική σχέση» ρόλος, το γνωρίζουμε πολύ καλά από την απουσία του, απουσία που διαγράφει τα όρια της διδακτικής αποτελεσματικότητας του γραπτού κειμένου, τα όρια που θέτει η παγίωση των δυνατών και προβλέψιμων απορροιών, αντιρρήσεων, εναλλακτικών αναγνώσεων, τα όρια της ελεγχιμότητας αλλά και κατανόησης των επιχειρημάτων του. Αυτή είναι η έλλειψη που αποδώσαμε παραπάνω στο κείμενο όταν το συγκρίναμε με την ομιλία, η χαρακτηριστική του αδυναμία.

Σ' αυτή την εγγενή αδυναμία του κειμένου έγκειται άλλωστε και ο γνωστός από το σχολείο κίνδυνος της αυθεντίας του. Το σχολικό κείμενο που κατά κανόνα αποκρύπτει επιμελώς τη ρητορική του και επικαλείται μια ψευδή, προκατασκευασμένη παιδαγωγική σχέση, τείνει να απαιτεί την αποδοχή της εξάρτησης από τις οροθετήσεις των τόπων που επιλέγει και που παρουσιάζει ως δεδομένους.

Βρισκόμαστε έτσι μπροστά σε μια παράδοξη αντιστροφή των δεδομένων που παρακολουθήσαμε μέχρι αυτό το σημείο. Η αναποτελεσματικότητα του κειμένου από διδακτική σκοπιά οφείλεται βεβαίως στην αδυναμία του να προβλέψει πλήρως ποιοι από τους τόπους που προτείνει θα γίνουν αποδεκτοί, δηλαδή κατανοητοί ως διαφορετικοί και, κυρίως, σε ποιο σημείο και με ποιο τρόπο θα παρεμβληθούν νέα εμπόδια. Ή, για να παραμείνουμε στην εικόνα που ήδη δώσαμε, οφείλεται στην αδυναμία να επανέλθει, όποτε το απαιτεί η μορφωτική διαδικασία, σ' εκείνη την αναγκαία προσωρινή συμπόρευση με τον κοινό νου που αποτελεί προϋπόθεση συνεννόησης, αποστεθεροποίησης της προκατάληψης και άρσης του εμποδίου. Μόνο η εξαιρετική μαστοριά του προνοητικού συγγραφέα θα μπορούσε να ελαχιστοποιήσει αυτό το κόστος. Κατά κανόνα η αδυναμία αυτή του κειμένου μετατρέπεται σε δύναμη και μάλιστα με την εμφατική, πολιτική, έννοια: σε εξουσία. Γιατί αν ο συγγραφέας βρίσκεται στη δύσκολη θέση να πρέπει να προβλέψει πού τα επιχειρήματά του θα σκοντάψουν στις προκαταλήψεις του αναγνώστη, ο αναγνώστης με τη σειρά του βρίσκεται στην ακόμα δυσκολότερη θέση να πρέπει να υποβάλλει την επιχειρηματολογία

σε συνεχή έλεγχο, χωρίς να μπορεί να μεταβάλει την πορεία της ούτε στο ελάχιστο. Υπέρ του αναγνώστη βαρύνει μόνο το πλεονέκτημα της διάθεσης του χρόνου: μπορεί να σταθεί, να επιμείνει, να ανατρέξει σε άλλες πηγές, να ξαναγυρίσει στα προηγούμενα, να βρει συνομιλητές και συμμάχους.

Μια μη ελέγξιμη επιχειρηματολογία κανείς την εγκαταλείπει, όταν τουλάχιστον βεβαιωθεί ή πειστεί ότι δεν είναι ελέγξιμη. Εγκαταλείπει όμως με την ίδια ευκολία ένα κείμενο (και μάλιστα διδακτικό), όταν το πλεονέκτημα της διάθεσης του χρόνου μπορεί να λειτουργεί και εναντίον του, ως υπόμνηση ότι σε επόμενη ανάγνωση και με τη συνεπικουρία άλλων πηγών και άλλων εργαλείων θα μπορούσε να παρακολουθήσει και να κατανοήσει τα επιχειρήματά του; Είναι κανείς σε θέση να υποβάλλει τα κείμενα που υπόσχονται να τον διδάξουν στον εξουχιστικό έλεγχο που θα αποκαταστήσει έναν αληθινό διάλογο μαζί τους; Και, πολύ περισσότερο, είναι σε θέση να ελέγχει πάντα πότε το κείμενο αυθαιρετεί, προβαίνει σε άδηλες μεταθέσεις, αναλογίες και γενικεύσεις, πότε σιωπηρά κάνει χρήση των προκαταλήψεων του κοινού (κοινού τόσο για το συγγραφέα όσο και για τον αναγνώστη) του, όταν αυτό θα σήμαινε να μπορεί να ελέγχει και τις δικές του αντίστοιχες και, κυριολεκτικά ασυνείδητες, αυθαιρεσίες; Η αδυναμία του αναγνώστη επικυρώνει την εξουσία και, επειδή πρόκειται για «αποδεκτή εξάρτηση»,¹⁴ την αυθεντία του κειμένου.

Φραγκφούρτη 1999

¹⁴. Max Horkheimer, «Γενικό μέρος», στο M. Horkheimer, E. Fromm. H. Marcuse, *Αυθεντία και οικογένεια*, Αθήνα 1996: Νήσος, σ. 49.